

Iván Dániel–Koi Gyula

Állam és jog az ellentétek földjén II.¹

A hindu, buddhista, kínai, japán jog és a törzsi jogok

State and Law on Land of Contrasts

The Hindu, Buddhist, Chinese, Japanese Law and Tribal Laws

Összefoglalás

Jelen tanulmány célja Jany János *Jogi kultúrák Ázsiában* című *magnum opus*ának ismertetése és elemzése. Írásunk terjedelmes voltát azon tény indokolja, hogy egy több mint hétszáz oldalas kézikönyv recenziószerű bemutatása még a kötet legjelentősebb eredményeit sem lenne képes kidomborítani. Ugyanakkor szintén értelmetlen volna a mű egy rövidebb kivonatát parafrázisszerűen közzéadni, mintegy megcsonkítva azt. A második rész a hindu és buddhista jogot, a kínai jogot, a kínai jog hatása alatt fejlődött társadalmakat, továbbá a japán jogot, valamint az (élő) törzsi jogokat mutatja be.

Kulcsszavak: jogtudósok, hindu jog, buddhista jog, kínai jog, japán jog, törzsi jogok, iszlám jog

---

DR. IVÁN DÁNIEL tanársegéd, Nemzeti Közszerzői Egyetem, Államtudományi és Közigazgatási Kar, Lőrincz Lajos Közigazgatási Jogi Intézet; doktoranduszhallgató, NKE Közigazgatás-tudományi Doktori Iskola (Ivan.Daniel@uni-nke.hu), DR. KOI GYULA tudományos munkatárs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Jogtudományi Intézet; tudományos főmunkatárs, NKE Államtudományi és Közigazgatási Kar, Lőrincz Lajos Közigazgatási Jogi Intézet (Koi.Gyula@uni-nke.hu).

Summary

The main purpose of this study is to present and analyse János Jany's *magnum opus* entitled *Legal Cultures in Asia*. The reason of this extensive work of ours is to avoid presenting, such a huge handbook like this, only in a review because it is not possible to highlight at least the most relevant virtues of it. However it would be pointless to publish a brief extract of this piece of work in a paraphrase way as giving a cut version of it. The second part deals with Hindu and Buddhist law, the Chinese law, law of the societies under Chinese influence, Japanese law, and the (existing) tribal laws, too.

Keywords: legal scholars, Hindu law, Buddhist law, Chinese law, Japanese law, tribal laws, Islam law

---

A HINDU JOG (295–338.)

Az indiai jogi kultúrkör magában foglalja a hindu jogot, valamint a buddhista jog társadalmait (Burma/Mianmar, Kambodzsa, Laosz, Thaiföld). Indiában, Kínához hasonlatosan, nem alakult ki az európai értelemben vett jog fogalma, hanem a kozmikus világrend sokkal tágabb kontextusát alakították ki, így a jog csak áttételesen szemlélhető. Kautilya *Arthashastrája* (Kr. e. 3. század és Kr. u. 2. század között keletkezett szanszkrit nyelvű, számos szerző által alkotott államtudományi, hadelméleti és közgazdasági, de legnagyobb hányadában vallásfilozófiai mű) számos állami hivatalnokot említ. Ilyen a ruhák (és páncélok) készítéséért felelős főhivatalnok, a mezőgazdasági főintendáns (a magvak elvetésének idejét határozta meg), az alkoholtartalmú italok készítéséért és forgalmazásáért felelős tisztviselő. Az állatvédelmi tisztviselő pénzbírságot szabott ki a védett állatok leöléséért. (Ez a modern jog számára is igen érdekfeszítő jogintézmény.) Külön tisztviselő járt el az adószedés, az aranybányászat, a tengeri hajózás, a különféle állatok (lovak, szarvasmarhák, hadielefántok), továbbá a perditák ügyeiben. A tartományi igazgatást külön adminisztrátorok felügyelték, akik összeírták az illetékességi területükön a falvakat, kijelölték azok határait, vezették az ingatlan-nyilvántartást, beszedték az adókat. A városok élén polgármester állt, aki felügyelt a város rendjére. A hadügyi igazgatásban a katonai parancsnok mellett a gyalogosok felügyelője, dologi oldalról pedig a kocsik és a lovak felügyelője között oszlott meg a hatalom. Volt építészeti és tűzrendészeti igazgatás és titkosszolgálati hivatal is. A közigazgatás ekkor alkalmazkodott az állam erősen rurális jellegéhez. A Kautilyának tulajdonított műből fontos megállapítás az ún. „halak törvénye” (*matsya-nyaya*), amely szerint a nagy hal megeszi a kisebbet (vö. közelítően azonos értelmű, de gazdasági irányú marxista használatára: Marx, 1999). Szerintünk érdekes lenne megvizsgálni, vajon nem lehetséges-e, hogy a kísértetiesen erre a megfogalmazásra emlékeztető marxista koncepció esetlegesen nem valamifajta ind jogra vonatkozó olvasmányélményben gyökerezett-e. Jany Jánosnak erről a gondolatiságról – találoan – Thomas Hobbes ember embernek farkasa (*homo homini lupus est*) ismeretes maximája jutott eszébe.

Az indiai középkor nem alkalmazkodik az európai felfogáshoz, mivel Kr. u. 500 és 1526 közé esik, és nem egységes a mai India területei vonatkozásában, mivel különféle államalakulatok és dinasztiák voltak. Komoly változást jelentett a jogban is az arabok és afgánok általi muszlim hatalomátvétel (1206), és ez a közigazgatásra is kihatott. A helyi tradíciókkal szemben az iszlám kormányzatot valósították meg. Előtérbe került a hadsereg szerepe. A hadügyi és az adóügyi igazgatásban bevezették a diwan rendszert (az iszlám miniszteriális rendszert), azaz a központi adminisztráció útján valósult meg az adóztatás és a hadseregszervezés Akbar moghul sah időszakában.

A gyarmati Indiában Warren Hastings főkormányzó (*governor-general*) 1772-es reformjaiban (*judicial plan*) minden vallási közösség számára biztosította a saját jogát, mivel egyetlen jogrendszer dominanciája egy széttagolt területen lehetetlen volt. Így a hindu jog, a vallási jogok, az indiai szokásjog és a *common law* egymás mellett élt. Kissé groteszk, hogy a *common law* jogrendszerben élő angolok merőben félreértették az indiai jogot, és egy egységes törvénykönyvet követeltek (Kautilya, Manu stb.), holott ilyen sosem volt, hanem a valláserkölcnek voltak jogi szabályai.

Az angol jog szabályainak beáramlása okán jött létre az *Anglo-Hindu Law*, illetve az Indiában alkalmazott hanafita iszlám jog is hasonló átalakuláson ment keresztül, így született meg hibrid jogrendszerként az *Anglo-Muhammedan Law*.

A BUDDHISTA JOG (339–395.)

A szerző rámutat arra a problémára, hogy a buddhista jog társadalmainak elemzése vagy kimarad a társadalomtudományi vizsgálódások sorából, vagy nagyon mostohán kezelt módon jelenik csak meg. Adott egy délkelet-ázsiai országcsoporthoz, amelyben jelen van a buddhista gondolkodás. Ám a buddhizmus a jog iránt kevésbé fogékony, így buddhista jogról olyan módon beszélni, ahogy zsidó jogról vagy iszlám jogról beszélünk, nem lehetséges. A buddhista jog inkább egyházi jogot jelent, amely a szerzetesi közösségek életét szabályozza, ám nem terjed ki a laikusok alapvető életviszonyaira sem. Ezzel a normatív ürrel a buddhista jog nem tud mit kezdeni, de nem is akar.

Szükséges rögzíteni, hogy az idetartozó országokban érzékelhető az indiai hatás. A mon–burmai szokásjogban megfigyelhetjük egy mezopotámiai jogintézmény kései jelenlétét, nevezetesen a *kuduruét*. Ez a telekhatárt jelző oszlop önkényes eltávolításának tilalmát jelenti. Az ind hatás miatt találkozhatunk a szanszkrit eredetű *dharmasastra* páli közvetítőnyelvből fordított burmai variánsával, a *dhammathat*-al. Nagyszámú *dhammathat* őrizi az indiai jog formális hatását (ezek közül egyesek a joganyagot verses formában közölték).²

Talán legjelentősebb az 1762-ben összegyűjtött *Manugye Dhammathat*, amely a korábbi művekben elszórtan megjelenő szokásjogi tartalmakat kompillálta, mindemellett a korabeli erkölcsi maximákat és a viselkedéskultúrát enciklopédikusan foglalta össze. Önmagában megér egy utalást e munka kiadástörténete. A könyvet D. Richardson 1847-ben 14 füzetben adta ki az Amerikai Baptista Misszió nyomdájában (Richardson, 1847). Érdekesség, hogy a kitűnő forrásmunka csupán 50 példányban jelent meg, így a szerzőnek nagy utánajárásába került, míg ezt az alapművet be tudta szerezni.

A *Manugye Dhammathat* előtti korszak jogforrásai csak korlátozottan ismerhetők meg, mivel a jórészt pálmalevélre írt kéziratok az idők során elenyésztek. A burmai jog nagy érdekessége a jogi mese mint műfaj. Ez nem a gyermekek szórakoztatását szolgálja, hanem a jobb megjegyezhetőség érdekében szimbolikusan, emberek vagy állatok szerepeltetésével mutat rá a norma lényegi mondanivalójára. Ehhez hasonló irodalmi kuriózummal csak Tibetben találkozhatunk.

Csak röviden utalunk a *Manugye Dhammathat* preambulumban található jogi eredetmítoszra, mely azt hangsúlyozza, hogy a jog nem isteni eredetű, hanem felismert jog, mely tértől és időtől függően változhat, miközben a mögöttes princípium, az igazság örök és változatlan. Érdekes jogintézmény továbbá az ún. kutyagyerek (*svanutta*), a szülei iránt engedetlen, irányukba ellenségesen viselkedő leszármazó, aki a hagyaték-ból kizártak közé tartozik. Itt csak utalnánk a jogintézmény ellentétére, a kínai jogból ismeretes és még ma is létező szülőtisztelet jogintézményére (P. Szabó, 2003).

A thai szokások rekonstruálása a források pusztulása miatt nehéz. A vitatott hitelű *Kun Borom* törvényei egy kezdetleges államiségű, intézmények nélküli, szervezetlen társadalom viszonyait tükrözik vissza, ahol az uralkodó karizmatikus vezető, és szerepe a jogéletben limitált. Laosz egy rendkívül rurális társadalom, ahol a főváros sem több egy hatalmas falunál. A szokásjogot rendszertelen módon tárgyalták, sem a jogtudomány kezdeteit, sem a buddhizmus nyomait nem tudjuk visszavezetni. A 19. századi laoszi szokásjogot a *Khamphi Phra Thammasat (Code de Vientiane)* ismerteti, a címből a burmai *Dhammathat*hoz hasonlóan a szanszkrit *dharmasastra* hatásaira következtethetünk. A *Code de Vientiane* 5 könyve az alábbi témákat tárgyalta: házasságtörés, emberölés, lopás, hazugság, iszákosság. A *Kun Borom* és a *Code de Vientiane* között eltelt több évszázad jogtörténetéről semmilyen forrásunk vagy tudomásunk nincsen.

A modern buddhista jogra is hatott az angol és a francia politikai irányítás, amely még a gyarmati helyzetet egyedül elkerülő Sziámban (a mai Thaiföldön) is így volt. Az öröklött indiai formákat nyugati mintára cserélték le, és drámaian szakítottak korábbi szokásjogukkal is. Így a buddhista jog szinte teljesen eltűnt a jogrendszerből, felváltotta a nyugati elveken alapuló jog, bár a buddhista erkölcsiség áthatotta a mindennapokat. A buddhista jog országaiban az angol jog és bírósági rendszer, illetve a francia *Code Napoléon* egykezett utat törni magának.

Három modell működik jelenleg a buddhista jog országaiban: az egyik a buddhizmust államvallássá emelő Kambodzsa; a másik a buddhizmust támogató, a vallászabadság, illetve az állam és az egyház elválasztásán alapuló modell, Srí Lanka és Laosz; míg a harmadik megoldás a buddhizmust támogató, de a szerzetesek jogait korlátozó elképzelés, Bhután, Thaiföld.

A KÍNAI JOG (397–461.)

A kínai jogi kultúrkör (Kína, Korea, Vietnám, Japán) államközpontú jogrendszer, ahol a jog az állam (uralkodó) parancsa. Ez a felfogás a jogban nem enged teret a vallásnak, viszont engedi a szokásjog alkalmazását. A jog az állam érdekeit szolgálja, ez megfigyelhető a kínai jogban is, amely alapvetően közigazgatási jog és büntetőjog (Salát,

2003; 2016), a magánjog csak ritkán nyer teret. Ismeretes a jog- és gazdaságtörténet egymásra hatásának vizsgálata (Balázs, 1954; 1964; 1968; 1976).³ A kínai történelem számos korszakra oszlik, aligha akad történész, aki valamennyit egyformán ismerné. Mivel a kínai jog alapvetően nagy törvénykönyvekre épített, ezért elsősorban inkább ezekre utalunk.

A korai előzményeket követően a Tang-állam (618–907) volt az első, amely jelentős törvénykönyvet alkotott. A korábbi közigazgatást finomította, mely már ekkoriban is rendkívül fejlett volt. A közigazgatás mellett a Tang-dinasztia a jogrendszert is tökéletesítette. A Tang-kódex teljes egészében ránk maradt. Első változatát már 617-ben kiadták, 653-ban módosították és kiegészítették, majd 737-ben ismét kiadták, ezt a változatot szokás alapul venni. A kódex 12 könyvből, 30 fejezetből és 502 szakaszból állt. Alapvetően büntetőjogi kérdéseket szabályozott, de közigazgatási jogi és családi jogi fejezete is volt. Figyelemre méltó, hogy a modern nyugati büntetőkódexekre emlékeztetően, általános részt tartalmazott. Ez foglalkozott a büntetést enyhítő körülményekkel, a tettességgel, a részességgel, a büntetési nemekkel, a végrehajtás szabályaival, a mentességekkel, valamint az amnesztiával. A kódex a következő részekből állt: 1) általános alapelvek; 2) a császári őrség; 3) közigazgatási szabályok; 4) házasság és háztartás; 5) állami istállók és magtárak; 6) jogtalan adószedés; 7) erőszakos cselekmények és rablás; 8) támadások és vádak; 9) csalás és hamisítás; 10) vegyes szabályok; 11) letartóztatás és szökés; 12) ítélet és börtön. Érdekesség, hogy a tíz legsúlyosabb bűncselekmény között (pl. lázadás, árulás, vérfertőzés stb.) felsorolják a gyermeki engedelmesség megtagadását is, a korábbiakban említett szülőtisztelet eszmeisége miatt.

A Song-dinasztia (960–1276) néhány érdekességgel bővítette a jogintézmények palettáját. A közigazgatás vonatkozásában fontos változás volt, hogy a korábbiakhoz képest egyszerűsített, de gyakorlatiasabb s így jobban működő adminisztráció jött létre, amely a bürokrácia centralizációját eredményezte. A politikai rendszer legfőbb irányítója az Államtanács volt, melynek ülésein a császár elnökölt. Az Államtanács változó módon 5–9 tagból állt, a döntésekről szavazás útján foglaltak állást, ugyanakkor a végső szót az uralkodó mondta ki. Ebben a korszakban alakult ki a klasszikus írásbeli vizsgarendszer, amely a konfucianus klasszikusok tudására, nem pedig az igazgatási ismeretekre épített. A 7. század elején bevezetett első vizsgák még a klasszikus bölcsélet, a jog és a matematika tárgyra épültek, de a sikeres vizsga ekkoriban nem jelentett automatikus kinevezést. A háromfokozatú vizsgarendszer (helyi vizsga, fővárosi vizsga, palotai vizsga) objektívvé és anonimá tette a vizsgáztatást. Ugyan filozófiai szövegek, versek fejből való ismeretére, esszészövegek írására épült, de az egykorú kritikák ellenére a vizsgarendszer 1906-ig fennállott. Sikerét abban láthatjuk, hogy a konfucianus erkölcs ismerete a mindennapok részét képezte, a hiányzó igazgatási tudás könyvekből pótolható volt, és a jelöltek írás- és olvasástudása megkönnyítette a császári rendeletek tartalmiságának nép felé történő transzformálását. A Song-kor másik eredménye 963-ban egy új kódex kibocsátása volt, amely a Tang-kódexet ismertette (utóbbit Japánban és Koreában is ismerték). A Song-korszak kontinentális gondolkodásmóddal nehezen befogadható sajátossága volt a jogszabályok titkosságának elve. A korabeli felfogás sze-

rint nem volt helyes, ha az alattvalók megismerik a jogi normákat, mert ez esetben jogi kiskapuk útján kijátsszák a szabályokat, ezért azokat titokban tartották, mondván, az emberek egyetlen feladata, hogy alávéssék magukat a konfuciánus felfogás által megkövetelt normáknak, és féljenek megszegésük következményeitől. Még a jogszabályok birtoklását is bűncselekménynek nyilvánították. Az obskúrus szabályozás ellenére a jogélet mégis működőképes volt.

A Jüan- (Mongol-) dinasztia (1271–1368) bevezette a társadalmi szegregációt, amely három népcsoportra osztotta Kínát: a mongolokra, a hanokra (kínaiak) és a színes szeműekre (török nyelvű népek, tibetiek stb.). A legfontosabb posztokat mongolok töltötték be, a kevésbé jelentős hivatalokat színes szeműek is betölthették, míg a kínaiak számára csak az alsó fokú közigazgatás maradt, amely annyira sértette az írástudásban járatosabb dél-kínai hivatalnokokat, hogy sokan ki is vonultak a közigazgatásból. 1315-ben újra bevezették a hivatalnokvizsgát, de éppen annak lényegi elemeit sikerült az ellentétébe fordítani, hiszen a mongolok számára kvóta állt rendelkezésre, míg vizsgázni a legműveltebb dél-kínai írástudóknak kellett. A törvénykönyvek szintjén is megfigyelhető a mongol szokások behatolása. Ugyanakkor – mint a kínai történelem során mindig – itt is találkozhatunk az idegen szokások és az idegen jog sinizálási folyamatával. Már az 1291-ben kiadott, egész Kínára vonatkozó kódex több kínai jogi elemet is tartalmazott a mongol szokások mellett, és a későbbi időszakban a sinizálási folyamat tovább folytatódott. 1346-ban jelent meg a *Zhizheng Tiaoge* elnevezésű nagy törvényhozási mű. A kódex 150 dekrétumot, 1750 szakaszt és 1000-nél is több precedenst tartalmazott (a koreai kódex alapjául is szolgált egyben).

A Ming-dinasztia (1368–1644) idejében a kereskedelem helyett ismét a mezőgazdaság került a középpontba. A korábbi korszak etatizmusa és centralizációja tovább fokozódott. A társadalmat három rétegbe sorolták: parasztok, katonák és kézművesek. 1368-ra készült el a Ming-kódex (*Da Ming lü*) első változata, amely 1389-re szilárdult meg. Az alap itt is a Tang-kódex volt, érdekesség, hogy a császár személyesen is részt vett a kodifikációban, a szöveg végleges változatát ő állapította meg (megérné a filológiai fáradságot, hogy vajon nem lehetséges-e kínai hatást látni abban, hogy a nagy francia kodifikáció során Bonaparte is hasonló szerepben tetszelgett). A Ming-kódex szerkezete az alábbiakat foglalta magában: 1) általános alapelvek; 2) közigazgatási jog, igazgatási parancsok és a hivatalos dokumentumok készítésének módja; 3) magánjog, házassági és öröklési jog, földtulajdon; 4) rituális szabályok; 5) hadijog; 6) büntetőjog, büntetőeljárás és börtönügy; 7) közmunkaügy. Bármennyire is kifinomult volt a kódex, előírásai sok esetben azért nem érvényesültek, mert a Ming-dinasztia első császára maga szegte meg a törvényeket, amikor érdekei úgy diktálták. Kiadott például a kódexszel ellentétben álló rendeleteket, vagy egyedi ügyekben jogellenes döntéseket hozott. E döntések tömegmészárlásban manifesztálódtak. Hu Weiyong kancellár perében a császár jogellenes módon a kényelmetlenné vált hivatalnok több ezer hívét (egyek források szerint 30 000 embert) végeztetett ki. Az olvasók megítélésére bízzuk, hogy Hongwu császár cinikus reálpolitikus vagy bölcs dinasztiaalapító volt-e, ugyanis megtiltotta utódainak, hogy az ő személyes példáját kövessék (mármint a törvénykönyv negligálását illetően), és arra buzdította őket, hogy szigorúan ragaszkodjanak a

kódex előírásaihoz, ez azonban nem következett be, és a kódexszel ellentétes rendeletek meghozatalára került sor.

A Qing- (Mandzsú-) dinasztia (1644–1911) idején volt legnagyobb területű a kínai állam (a ma ismert területen túl idetartozott Külső-Mongólia, Tajvan és néhány orosz uralom alá tartozó peremvidék). A Qing Birodalom soknemzetiségű állam volt. A hivatalos dokumentumokat több nyelven szerkesztették (kínai, mandzsú, tibeti, mongol). A közigazgatásban Mandzsúria preferált helyzete fennmaradt. Az ország egy túlcenzalizált közigazgatás felé indult meg, és a mesterségesen alacsonyan tartott hivatali illetmények túlbürokratizált rendszert teremtettek. A vizsgarendszer is kontraproduktívá vált. A hanyatló korszakban a jogélet is a Ming-hagyományokra támaszkodott. A Qing-kódex (1644) alapszövege mind tartalmában, mind szerkezetében a Ming-kódexet követte. Az első hat fejezet a hat minisztérium ügykörét jelenítette meg, a hetedik pedig az általános szabályokat tartalmazta. A szabályok esetenként a Ming-kori joganyag szó szerinti ismétlései voltak. Fontos megállapítani, hogy egységes kínai jogi gondolkodás nem létezett. Ugyan a konfucianizmus államvallás lett, de volt olyan korszak, amely a legizmus (pl. Koi, 2011a) tanaira támaszkodott, például a Qin-dinasztia idején. Az ideológia ugyan a konfucianizmuson nyugodott, de az állam jogpolitikája a legizmus tanácsait követte.

A kínai jog főbb intézményei (családi jog, büntetőjog, továbbá eljárásjogok) ismeretése a rendelkezésre álló terjedelmi kereteket szétfeszítené. Szükséges azonban röviden jellemeznünk a jog modernizálására tett kínai kísérleteket. A magánjog modernizálása német és svájci mintára zajlott (hozzátehetjük, hogy a mai napig megfigyelhető a kontinentális és az angolszász minták közötti választás igénye a jogi modernizálás során, de a maoista korszaktól kezdve még ide kell számítanunk nem jelentéktelen mennyiségű szovjet-orosz jogi hatást is). A harmincas években a köztársaságkori kodifikációs munka nyugati orientáció mentén haladt (itt Wang Chonghui nevét szokás kiemelni). 1933-ban egyszemélyes kodifikációs munkaként készült el néhány hét alatt az új alkotmány (Wu Jingxiong tollából). Őt az USA-ban mind O. W. Holmes, mind R. Pound egyaránt nagyra tartotta. Szükséges azonban megjegyeznünk, hogy a mai népi Kína inkább Shen Jiabent tartja a modern kínai jogtudós archetípusának (Pan–Ma, 2010:7). A maoista Kínában nem építettek ki a szovjet szocialista jogrendszerhez hasonló általános jogrendet. 1950-ben három fontos törvény jelent meg: a földreformról szóló törvény, a házassági törvény és a szakszervezeti törvény (utóbbi teljes egészében szovjet mintára készült). 1954-ben született meg Kína első szocialista alkotmánya, amelyet egy 1975-ös, illetve egy 1978-as átmeneti szöveg követett, és a mai napig hatályos új alkotmány 1982-ből való (Koi, 2011b). 1979-ben született meg az első büntető törvénykönyv, melyet 1997-ben átfogóan módosítottak (Pan–Ma, 2010:172). 1986-ban jelent meg egy részleges polgári törvénykönyv (Hamza, 2002:302–303; Koi, 2005; 2007) is. A kínai rendszer sajátossága, hogy részben még az elhibázott korai maoista káderpolitikának köszönhetően, ahol nem jogvégzett személyek is lehettek például büntetőbírák, 1985-ös adatok szerint 2 millió jogi szakember hiányzott a Kínai Népköztársaságban, mivel sem polgári, sem büntetőjogot nem oktattak, az önálló közigazgatási jog tudománya pedig szintén az 1970-es évek végének, 80-as évek elejének terméke. Volt

olyan év a reform és nyitás politikája idején, nevezetesen 1979 és 1981 között, hogy semmiféle jogászképzés sem folyt az egész ország területén. Példának okáért 1976-ban az egész Kínai Népköztársaságban 49 fő, és 1978-ban is csak 99 fő tanult a jogi és államigazgatási irányú felsőoktatásban. A legmagasabb számot 1949 és 1984 között az alábbi évek mutatták: 4015 fő (1949), 3113 fő (1983), 3103 fő (1984). Az ezen kívüli években 109 fő (1980) és 1403 fő (1952). 1949 és 1984 közöttől 16 alkalommal történt felmérés, pontosabban ezen évekből áll rendelkezésre adat (1949, 1952, 1957, 1962, 1965, 1970, 1975, 1976, 1977, 1978, 1979, 1980), az átlagszámításaink szerint kerekítve 985 fő. 1995-ben, 2000-ben és 2006-ban a számok jelentősen megemelkedtek. A kínai statisztikai adatok feltüntetik azon beiratkozottak számát is, akik általános főiskolai képzés során tanultak jogi tárgyat, ezek számát a szakirányú (csupán hároméves) képzés számai mögött zárójelben tüntetjük fel. 1995-ben 40 149 fő járt jogi szakirányra (+52 469 fő tanult egy vagy több jogi tárgyat). 2000-ben 124 053 fő vett részt jogi szakirányú képzésben (+147 963 fő tanult egy vagy több jogi tárgyat). 2006-ból csupán a jogi szakirányra beiratkozottak számát tüntetjük fel, ez 70 236 fő. A pusztán statisztikai adatok alapját a kínai források 1986-os KSH-átvételének újraközlése (Jordán, 2008:275), illetve a *Chinese Statistical Yearbook* 1997-es, 2002-es és 2007-es adatainak közreadása (Jordán, 2008:276) képezi. Újabb kínai forrásrészleteket a jogi és államigazgatási képzésről a felsőoktatáson belül nem közöl (Bo, 2004:149–156). A nemzetközi jognak (a szovjethez hasonlóan) kialakult egy sajátosan kínai típusú felfogása (Koi, 2010).

TÁRSADALMAK A KÍNAI JOG BEFOLYÁSA ALATT (462–488.)

A kínai jog befolyása alatt lévő társadalmak jelen esetben Vietnámot és Koreát jelentik. Vietnám helyi értékét a Kínához való viszonya határozza meg. Ez nemcsak a történelem, hanem a jog szempontjából is a kérdés egyik sarokpontja. A kínai kultúrával Vietnám már kezdetől fogva szoros kapcsolatba került, az indiai kultúra hatása ezzel szemben másodlagos, és békésebb folyamat volt. A kínai kultúrát – nem egészen békés módon – a kínai hadsereg és a hivatalnokok terjesztették, ideértve a közigazgatás rendszerét, az írásbeli vizsgarendszert, a korabeli kínai állam- és jogelméletet, illetve a hatalom, valamint az idősek tiszteletét. Mindezeket, illetve a technikai és kulturális örökséget Kínától vették át, ideértve a 20. századig a vietnámi írás kínai jelrendszerét, valamint a kínai klasszikusok olvasásának hagyományát. Az elit nagyon sokáig inkább kínaiul beszélt, és nem a köznép által beszélt vietnámi nyelvet használta. Még az indiai buddhista hatások is Kínán keresztül jelentkeztek. A vietnámi társadalomban a mai napig jelen van az a felfogás, hogy a konfucianus etikának primátusa van a jog felett, illetve a jog felhasználását egyéni előnyök biztosítására a közösséggel szemben, illetőleg a jogi eljárásokat kifejezetten károsnak ítélik meg. Míg ma az USA-ban 400 főre jut egy jogász, Japánban 7000 főre, Vietnámban pedig 20 000 főre vetíthető ez a szám (a rendelkezésre álló adatok alapján a Kínai Népköztársaságban 6867 főre jut egy jogász).⁴

A jogforrások száma igen alacsony, mivel csupán kéziratok maradtak fenn, amelyeket a kínai konfucianusok iránt rajongó vietnámi értelmiség nem tartott valami sokra, és közgyűjtemények hiányában gyűjtésük sem valósult meg. Mindehhez hozzájárult az

is, hogy a nyomtatás a modern időkben is alig volt jelen, illetve a számos háború sem segítette elő a jogforrások fennmaradását. A Ming-kori megszállás alatt hadizsákmányként elvitték az összes vietnámi állami iratot, ezeknek a sorsáról semmit sem tudunk. E rendkívül gyászos kép eredménye, hogy a 15. század előttről semmilyen forrásanyag nem maradt fenn.

Az 1760 után megalkotott Le-kódex is mindössze két csonka példányban maradt fenn, amely szerencsénkre kiadja a teljes jogforrást, melyet Párizsban őriznek. Elmondható, hogy a vietnámi jogot a büntetőjogi elemek túltengése jellemzi, ellenében a jellegadó kínai jogi kultúrával, ahol a közigazgatási jognak a büntetőjoggal azonos erős szerep jutott. A korai időkben a kínai büntetőjog hatásaival lehetett számolni, amelyet 1028 után indiai hatásra a büntetések mérséklő buddhista etika szelídített. Még az emberölés esetében is legfeljebb botozást írtak elő, és az államellenes bűncselekmények elkövetésére sem fővesztést írtak elő, hanem megbocsátottak az elkövetőknek. Nyilván ez a fajta magatartás az idők kódén át roppant humánusnak tűnik, ugyanakkor nem túlságosan szolgálja az állam fennmaradását.

Az 1760 után megalkotott Le-kódex 722 szakaszból állt, ennek közel fele, 342 szakasz olyan volt, amelynek nem volt sem kínai, sem indiai megfelelője. A kódex 6 könyvre és 13 fejezetre oszlott. 1. könyv, 1) fogalmak, alapelvek (1–49. §§); 2) a fegyveres testületek (50–96. §§). 2. könyv, 3) közigazgatás (97–240. §§); 4) a hadsereg (241–283. §§). 3. könyv, 5) a házassági jog (284–341. §§); 6) tulajdon (342–400. §§); 7) nemi deliktumok (401–410. §§). 4. könyv, 8) lopás és vagyon elleni erőszakos bűncselekmények (411–464. §§); 9) testi épség elleni erőszakos deliktumok (tettlegesség és bírósági eljárás) (465–514. §§). 5. könyv, 10) csalás és megtévesztés (515–552. §§); 11) kisebb bűncselekmények (553–644. §§). 6. könyv 12) letartóztatás (645–657. §§); 13) büntetőeljárás (658–722. §§). A kódex kevés általános szabályt tartalmaz, általában csak a fogalmak, alapelvek esetében. A kérdéseket túlzottan hosszasan és kazuisztikusan tárgyalják. A törvénykönyvre jellemző egy viszonylagos rendezettség, melyet ismétlések törnek meg. A kontinentális európai dogmatikán csiszolt elmével – még ha nyilván egy jóval korábbi korszak földrajzilag távoli alkotását tekintjük – azt kell mondanunk, hogy ez a joganyag nem egy jogdogmatikai csúcstermék (elég csak a különös részi fogalomhasználat buktatóira utalnunk). Nem szolgálja a pozitív viszonyulás kialakulását az sem, hogy paranoid kódexszel van dolgunk. Különbőféle kazuisztikus esetekben, mintegy a korábbi buddhista tendenciákat a visszajukra fordítva szabnak ki meglepő dolgokért halálbüntetést, például: palota irányába nyilazók, palotai asszonyokhoz szóló idegenek, tiltott határátlépők, titokban idegenekkel beszélők, határ közelében földterületet idegeneknek eladók. Még a sót árulókat is száműzetéssel büntették (véltetően állami egyedáruság alá eső termék volt). Jany János helyesen ítéli meg, hogy a szabályok alapján egy erősen bezárkózó, az idegenektől abszurd módon rettegő állam képe bontakozik ki. A vietnámi kódexnek az uralkodó és környezete büntetőjogi védelmét szolgáló szabályait a thai törvények átvették. A Le-kódexet felváltó 1813-as Gia Long-féle új büntető törvénykönyv a kínai Qing-kódex másolata. Szolgai követésének oka a mintaadó kódex világhossága, illetve az volt, hogy ekkorra rengeteg kínai hivatalnok tevékenykedett Vietnámban.

A koreai jogi gondolkodásban a kodifikált jog erős volt, szokásjog többségében nem vagy minimálisan létezett. Főleg kínai konfucianus és indiai buddhista hatások érték. A Meiji-korszakban Japán elfoglalta Koreát, és japán közigazgatást vezetett be, így német és francia minták közvetítője volt. A hagyomány szerint a legelső írott jogforrás Koreában Kr. e. 2333-ból való, de ennek csak Kr. e. 7. századi töredékes szövege ismeretes, 8 szakaszából 3 maradt ránk (emberölés esetén halálbüntetés; lopás esetén rabszolgaság; testi sértés esetén anyagi kompenzáció volt a szankció). Az 1397-ben kiadott hat kódex és az 1484-es nagy kódex büntetőjogi jellegű volt. A hat kódex a miniszteriális szerkezethez igazodott, és nem jelentett átfogó szabályozást, mivel a büntetőjog mellett csupán adójogi és elszórtan magánjogi kérdések voltak megtalálhatóak benne. A társadalom számára nem a jogismeret volt az elvárás, hanem hogy engedelmeskedjenek a hivatalnokoknak, ezért a jog a hivatalnokok számára készült, állami parancs volt, a műveletlen tömeg ellenőrzésére. Ugyanakkor a tudós hivatalnok (*yangban*) nem szorult a jogra, mert viselkedését a kínai moralitás (*ye*) határozta meg. Ezért a jogot és a joggal való foglalkozást lenézték, így Koreában jogtudomány még csírájában sem alakult ki. Egy korabeli koreai bölcs egyenesen azt tanácsolta: „olvass tízezer könyvet, de ne jogot”. Ennek a mentalitásnak hála, nem íródtak jogtudományi munkák, a kodifikáció is a korábbi törvények kiegészítésében manifesztálódott. Mindezek eredményeképpen Korea első alkotmányának megjelenése 1899-re esett, a második világháborút követően véget ért a japán megszállás, ezt követően angolszász mintára rendezték be a koreai jogrendszert, bár a tudományra a német nyelvterület gondolkodói hatottak (Hans Kelsen, Gustav Radbruch).

A JAPÁN JOG (489–521.)

A kötet egyik komoly dilemmája volt a japán joghagyomány besorolása. A szerző a kérdést olyan módon oldotta meg, hogy bár besorolta Japánt a kínai jogi kultúrkörbe, de ott önálló fejezet rangjára emelte; nyilván ez nem jelenti azt, hogy ettől még önálló jogi kultúrkört alkotna. Nyilván Japánnal kapcsolatban számolnunk kell azazal, hogy jogtörténetében egyszerre volt jelen a hagyományokhoz való ragaszkodás, valamint kínai, illetve számos más külföldi hatás jelenlétével lehet számolni a jog területén is.

Japán vonatkozásában meglehetősen jelentősek a kínai hatások, mind a buddhista, mind később a konfucianus vonalon, amely azt jelentette, hogy a kínai jog – és ezen belül főleg a kínai büntetőjog – hatásaival kellett számolni. A korai kínai krónikák a Kr. u. 5. században kiemelik, hogy a súlyos bűncselekmények elkövetőinek hozzátartozóit is kivégzik (hasonló volt a középkori európai gyakorlat is), illetve a kínai forrás rámutat, hogy Japánban a súlyos büntetéseknek köszönhetően kevés a tolvaj, valamint az emberek nem fordulnak bírósághoz (ez ma is igaz).

Japánban a hivatali tisztségek betöltését születési előjogokhoz kötötték, így nem gyökeresedett meg az a kínai minta, mely szerint tanultság révén bárkiből hivatalnok válhatott. Ugyanakkor Japán történetében az első fővárost (Nara) a Tang-kori Kína

fővárosának (Chang'an) mintájára építették fel (később a főváros Kiotóba került). A 645-ben megvalósult Taika-reform jogi reform volt, amely szintén kínai mintára ment végbe. Az írott jog négy fajtáját különböztették meg: 1) büntetőjog (kín. *lü*, jap. *ritsu*); 2) közigazgatási jog (kín. *ling*, jap. *ryo*); 3) királyi edictumok (kín. *ke*, jap. *kyaku*); 4) egyedi utasítások (kín. *shih*, jap. *shiki*). Az első japán közigazgatási törvények már a 660-as években megjelentek. Az első nagyobb szabású büntetőjogi és közigazgatási jogi, ún. Taiho-kódexet a „japán Justinianusnak” nevezett Monmu Tenno (ur. 697–707) adta ki 702-ben. 757-ben jelent meg a Yoro-kódex, amely 1869-ig hatályban volt. Legnagyobb részben büntetőjogi szabályokból állt, amely 500 szakaszt tartalmazott. Az anyagi büntetőjog a vagyon elleni deliktumok mellett az eljárásjog vázlatát foglalta magában, olyan sajátos cselekmények is szerepeltek benne, mint hadsereg jogtalan szervezése és mérleghamisítás. A halálbüntetést igen ritkán alkalmazták, többnyire lefejezés vagy megfojtás formájában.

A japán jog második korszakát a Tokugawa-sógunátus korszaka (1600–1868) jelentette. A 19. században észlelték Japán lényeges lemaradását, de a nyitási kísérlet a rendszer összeomlását idézte elő. Mindezek mellett a jogban is csak korlátozott mértékű változásokkal számolhatunk. A differenciálódás az öröklési jogban is megjelent. A samurájok is fogadhattak örökbe, fiú utód hiányában, ilyen nemű gyermekeket, amely azzal járt, hogy a földadomány a samurájcsaládoknál maradt. Az örökbefogadásokat az állam igyekezett gátolni. A szülői hatalom fennmaradt a gyermekek felett, fizikailag bántalmazhatók, örökségből kitagadhatók, súlyosabb esetben megölhetők voltak. A gyermekeknek szüleik irányában engedelmisségi kötelezettsége volt, ugyanakkor államellenes bűncselekmény vagy a feljebbvaló elleni konspiráció esetében a gyermekeknek feljelentési kötelezettsége volt a szülőkre vonatkozólag. (Ez a kérdés Kínában is felmerült, de ott a szülőkkel szemben a feljelentési kötelezettséget nem kívánták meg. Japán vonalon ezzel szemben a legista felfogás érvényesült.) A büntetőjogban a Ming-dinasztia kódexe révén a kínai hatás érvényesült. A Qing- (mandzsu) büntetőkódex (1644) azonban csak késve és részlegesen jutott el Japánig. Ennek oka a mandzsu kódex még japán viszonyokhoz mérten is nagy szigorúsága volt. Ezért a büntetőjogban a korábbi japán szokások módosított variánsai érvényesültek, amely azt jelentette, hogy a büntetőjogot tartományonként szabályozták.

A Tokugawa-rendszer összeomlását követte Meiji (Mutsuhito) császár uralma, aki 14 esztendősen, 1868-ban egy új kormányzati rendszer felállításáról szóló dokumentumot adott ki (melyet tévesen alkotmánynak neveznek). Ez a végrehajtó hatalom jogköreit szélesítette, negligálva a törvényhozás és a bíráskodás külön hatalmi ág voltát. Az állam irányítása a Nagy Államtanács (Dayokan) feladata volt, amely eltörölte a feudális rendszert, megszüntette a samurájok privilégiumait, új nemzeti adminisztrációt állított fel, új bírósági rendszert alkotott, modern iskolahálózatot szervezett. 1889. február 11-én a népnek juttatott alkotmányként jelent meg a Meiji császárhoz tapadó jogi dokumentum. Az alkotmány szövegét a Tokugawa-rendszer ellenzékének vezéralakja, Ito Hirobumi dolgozta ki porosz mintára. A kidolgozásban a japán polgári törvénykönyv kodifikációjában is részt vevő Hermann Roesler (valamint Lorenz Stein és több német jogtudós) vett részt. A túldemokratizáltnak még jó

szándékkal sem nevezhető porosz alkotmány jól beleillett a japán gondolkodásba, annak ellenére, hogy korábban sem az alkotmányozás gondolata, sem alkotmány-szöveg nem jelent meg Japánban. A forma nyugati hatást tükrözött (alapvetően a haladó nyugati alkotmányos gondolatok nélkül), a tartalom azonban japán volt. Az uralkodói szuverenitás hangsúlyozásával a Meiji-alkotmány az abszolút monarchia jogi alapidokumentumává vált, amely egyaránt elvetette a hatalommegosztás elvét és gyakorlatát.

A polgári jogban a BGB hatására japán kereskedelmi törvénykönyv és polgári eljárásjogi kódex jelent meg. Ebben az időben, a japán felfogás szerint, az a mondás járta, hogy „ami nem német jog, az nem is jog”. Ugyanakkor francia hatások is megfigyelhetők voltak. Számos fogalmat japán gondolkodás szerint fordítottak. Az alanyi értelemben vett jog kifejezés (*facultas agendi*, illetőleg *right* típusú jog) a japán bürokráciát aggodalommal töltötte el, az, hogy az embereknek „joguk lehet”. Így az embert megillető jogokat – a konfuciánus tanítással összhangban – a menny által adományozott jognak fordították. A perindításhoz való jogot passzív szerkezetben úgy fordították, hogy mindenkinek joga van „átesni” egy bírósági eljáráson. Időnként előfordult, hogy nem értették meg helyesen a német vagy francia szöveget, így azt félrefordították. Volt olyan törvény (társasági törvény), amely hatástalan maradt. A szabályozást 1950-ben vezették be, ugyanakkor részvénytársasággal kapcsolatos perre először 1995-ben került sor.

A második világháborút követően Japán elfogadta a potsdami határozatot (1945. július 26.), de nem az új alkotmány kidolgozását tartották elsődleges prioritásnak. Nagy megrökönyödést keltett a 19 amerikai szakember által kidolgozott, első alkotmány tervezete, amely egy katona, nevezetesen Douglas MacArthur tábornok útmutatásai alapján készült. Az egyes szakemberek a különböző fejezetek megfogalmazásáért feleltek, ugyanakkor megjegyzendő, hogy egy személyt leszámítva soha nem jártak Japánban, nem ismerték a helyi jogi kultúrát. Az oktrojált alkotmány magában foglalta a feudális rendszer felszámolását, a háborúról való lemondást, ugyanakkor helyén hagyta az uralkodót (Hirohito császárral kapcsolatosan a lemondatás, illetőleg a háborús bűnősként történő bíróság elé állítás terve is felmerült). Társadalmi vita kezdődött az alkotmányról, amely csak csekély mértékű változtatást ért el, azonban fontos volt, hogy a császári család által használt és kevesek által értett formális nyelv helyett a fordítás során az élő, beszélt japán nyelvet alkalmazták, hogy az alkotmány-szöveg mindenki számára érthetővé váljon. A modern Japán alkotmánya 1947. május 3-án lépett hatályba. Az új jogforrási hierarchia alapjává az ún. hat törvény vált. Ennek csúcán az alkotmány áll, ezt követi a büntető törvénykönyv, a büntető eljárásjogi törvény, polgári törvénykönyv, polgári eljárásjogi törvény, valamint a kereskedelmi jogi törvénykönyv.

A japán jog annak ellenére sem tartható a nyugati jogrendszer tagjának, hogy alapvetően a nyugati jog érvényesül benne, kontinentális felfogás formájában. A jogrend ugyanis számtalan elem keveredésének eredménye és sajátos ötvözete. Idesorolhatók a kínai felfogástól is különböző eredeti (*genuin*) japán jog, a kínai jog átvétele, illetve a nyugati jog máig ható struktúrái.

A SZOKÁSJOGOK ÁLTALÁNOS JELLEMZŐI (523–535.)

Ez a fejezet a három szokásjogi fejezet elméleti megelőlegezése. Jany János világossá teszi, hogy a szokásjoggal való foglalkozás sem az ázsiai jogokkal foglalkozó nagyobb számú orientalista, sem a kisebb számú jogász számára nem bevett tevékenység, hiszen mindkét kutatói kör alapvetően jogi szövegekkel tud és szeret dolgozni. Ehhez képest a törzsi jogok vizsgálatának általában *ancillaszerep* jut, és különösen igaz ez Ázsiára, mivel a törzsi jogok helyett szívesebben foglalkoznak iszlám joggal vagy kínai büntetőjoggal, és e területeken egy hónap alatt jelenik meg annyi publikáció, mint a törzsi jogokról egy esztendőben.

A szerző három szokásjogi rendszert különít el. 1) Kizárólagos az a szokásjogi rendszer, ahol csak az adott közösség szokásjoga az irányadó, és semmi más. Eredetileg ilyen volt a mongol szokásjogi rendszer, továbbá ilyenként említhető az indonéz szigetvilág egyes közösségeinek szokásjoga is. 2) Konkurens szokásjogi rendszer a nem kizárólagos szokásjog, melynek befolyása megoszlik más konkurens jogrendszerekkel az adott területen a népesség számára. A versenyhelyzet két altípusra oszlik. A szokásjoggal versengő helyzetben állhat az állami jogrendszer, illetve a vallási jogrendszer. A szokásjogok megőrzik domináns jellegüket, ezeket a másik jogrendszer formálisan vagy hallgatólagosan elismeri. A hindu jog kollízió esetén az írott törvényhez képest a szokások elsőbbségét ismeri el, azaz a szokásjogot alaki jogforrás rangjára emeli. Az iszlám jog ezzel szemben a szokásokat nem ismeri el alaki jogforrásnak, de a szokások tartalma anyagi jogforrásként való elismerése ellen kifogás nem merül fel. A szokásokat több modern állam igyekezett felszámolni, például Indonézia. Ezzel szemben Indiában a szokásjog limitált dominanciáját meghagyták (családi jog), más kérdésekben (kereskedelmi jog) nyilván nem engedtek szabad folyást a szokásjogi dominanciának. 3) Komplementer szokásjogi rendszer, amikor a szokásjog egy meglévő jogrendszer által le nem fedett területet szabályoz, az együttműködés és nem a versengés jegyében. Ezt azzal a példával illusztrálhatjuk, hogy a kínai írott jogban a közigazgatás és a büntetőjog dominanciája az állami jogban a magánjog megjelenését alig tette lehetővé. Ez nem azt jelenti, hogy a magánjogi viszonyok nincsenek szabályozva, hanem azt, hogy nem írott állami törvények útján, hanem a helyi variánsok alapján működő szokásjogokban. A kínai jog az állami írott törvényeket, illetve a szokásjogok összességét jelenti. Azonban a kínai szokásjogok kevésbé kutatottak.

A MONGOL-TÖRÖK NÉPEK SZOKÁSJOGA (536–550.)

E fejezet a mongol szokásjogot (Riasanovski, 1965), illetve a kazak szokásjogot (Olcott, 1987) foglalja magában. Szükséges megállapítani, hogy ez a témakör nem nagyon mozgatta meg a tudósok fantáziáját, és az ilyen irányú művek egy része inkább csak az adott területekkel foglalkozó bevezetés és nagyobb részben az adott népekkel kapcsolatos orosz politikát tárgyalják. A türkmén és a kirgiz szokásokról (melyek főbb vonásaikban megegyeznek a mongol és a kazak szokásokkal) nagyon gyakran a területen járt, saját megfigyeléseit írásba foglaló Vámbéry Ármin (Vámbéry, 1885; Riasanovski,

1979)⁵ adataira kénytelen támaszkodni a tudományosság. A mongol szokásjog sajátosságát az adja, hogy mongol állam (mi több, a világ legnagyobb birodalma) állt fenn. A mongol szokásjog első korszaka a Mongol Birodalom kialakulásáig tartott. Ennek legfontosabb döntéshozó szerve – a törzsi előkelőket tömörítő – *Khuriltai* volt, amely megválasztotta a klánt, és döntött háború, valamint béke kérdésében. Sok kérdésben csak konzultatív hatásköre volt, de tekintélye miatt megkerülni nem lehetett. A legkidolgozottabb jogtest a családi jog volt, melyhez képest a magánjog, illetve a büntetőjog csökevényesnek tekinthető. A feleségek közül kiemelkedett a főfeleség (első asszony), a sorrendiségnek az öröklési jog miatt volt jelentősége az elsőszülött fiú szempontjából (az elsőszülött fiú nagyobb vagyoni hányadot örökölt, a legkisebb fiúgyermek viszont megörökölte apja feleségeit, akiket saját anyja kivételével feleségül is vehetett). A legelterjedtebb mongol házassági forma az adásvételes házasság volt. Ismert volt még a házassági szolgálat (a jövődő vőlegény 6-8 évet dolgozott leendő apósánál), illetve szükséges említeni a feleségcsere jogintézményét is (X család fia elvette Y család lányát, illetve Y család fia elvette X család lányát).

A második korszak nyitányát a Dzsingisz kán által kibocsátott *yasa* jelentette. A szöveg nem maradt ránk, így emiatt perzsa, egyiptomi, örmény és kínai forrásokból lehet rekonstruálni. Még az sem dönthető el, hogy a *yasa* kódex volt, vagy pedig szóban elhangzott konkrét utasítás (kódexként tekint rá Vernadsky és Riasanovsky; szóbeli utasításként értelmezi Popov és Vasiliev). A különféle szövegkompozíciók alapján elsősorban a közigazgatás és a hadügyek dominálnak. A házasságtörésre halálbüntetést szabtak ki, amely ellentétes a mongolok szabadabb szexuális viszonyrendszerével, és ebben a szerzők kínai hatást látnak. 1640-ben jelent meg a mongol–ojrát joggyűjtemény, amely orosz és német fordításban ismeretes. A szövegvariánsok egymástól eltérnek, a családjog, a büntetőjog domináns a magánjoggal szemben. A *yasa*hoz képest a szigorú büntetések finomodtak, vélhetően buddhista hatásra. A halálbüntetést kivéve, a háború esetén elkövetett közösségellenes deliktumokat (árulás, dezertálás) a vagyoni kompenzáció váltotta fel (még emberölés esetén is). Ellentétben a kínai szülő-gyermek viszonyal (ahol a gyermeknek szülőtisztelőnek kellett lennie, és a fegyverrel rájuk támadó felmenőkkel szemben sem védekezhetek, az apák gyermekeiket büntetlenül megölhették), a mongol szokásjog mind a szülők megölését a gyermekek által, mind a gyermekek megölését a szülők által azonos súlyú cselekményként ítélte meg, de halálbüntetést egyik esetben sem kellett kiszabni. A burját család jog ismerte a feleségcserét, illetve ha a feleség negyedik alkalommal is megszökött a férjétől, akkor elválnak kellett tekinteni, és a szerzett vagyont kölcsönösen vissza kellett szolgáltatni.

A kazak szokásjog sokban emlékeztet a mongol szokásjogra. A viták a nomád életforma sajátos színtereire összpontosultak, az emberölés és a testi sértés különböző eseteire, az állatokra, a téli-nyári szállásterületre, illetve a földekre és a kutakra. Tipikus bűncselekmény volt a szerelemföltés motívuma miatt elkövetett, a teljes állatállomány elhajtásával járó, éjszakai baromlopás. A mongol–kazak szokásjoghoz hasonló volt a jurchen (mandzsú) törzsek szokásjogi rendszere, amelynek tipikus jogintézménye volt a leányrablás.

SZOKÁSJOGOK AZ ISZLÁM ÁRNYÉKÁBAN (551–581.)

Az első vizsgálandó rezsim az Afganisztánban élő, jelentős létszámú, iráni nyelvet beszélő *pashtun* törzs, melynek szokásrendszere a *pashtunwali*. E mellett a szokásjog mellett az iszlám jogot is kötelezőnek ismerik el magukra nézve, sőt a szokásjogot is az iszlám jog részeként értelmezik, holott nem az. Említendő, hogy a szélsőséges értelmezéseikről ismeretes tálibok szinte kivétel nélkül a *pashtun* törzs tagjai, azonban mindez nem jelenti azt, hogy ezek az értelmezések a *pashtun* szokásjogi meggyőződést tükröznék. Ez a fajta szokásjog az asszony, az arany és a föld jegyében teljesebbé válik. Ha egészen pontosak akarunk lenni, maga a *pashtunwali* szó nem szokásjog, hanem egyfajta becsületkódex, melynek legfőbb erénye a becsületes férfiember számára a hősiesség (*nang*). Ez a legnagyobb dicséret, amit egy *pashtun* férfiről el lehet mondani. Ez jelenti a saját becsület, illetőleg a család és az egész klán becsületének a megvédését, továbbá a gyengébbek – főképpen a nők – védelmezését is. Ismeretes e szokásjogon belül a *levirátus* intézménye is. A becsület védelmének körébe tartozik a harcban tanúsított bátorság is. Tilos nők, gyermekek, zarándokok és *mullahok* megtámadása a harc során. A *pashtunwali* szokásjog egyik fontos eleme a vérbosszú is, amely a reciprocitás elvén alapul, azaz semmilyen cselekményt nem lehet viszonzás nélkül hagyni. Ez ugyanúgy lehet az udvariassági formulák kölcsönös megtartása, mint akár a *poena talionis* érvényesítése. A férfiak gyűlése a mongol eredetű szóval megnevezett *jirga*, ezen belül az Afgán Monarchia által intézményesített *loya jirga* a legfontosabb. Ez fogadja el az alkotmányt, választja meg a királyt, vagy dönt háború kérdésében, és nyilván ez a *pashtunok*ra is kihat.

Az indonéz szokásjog (*adat*) a klasszikus iszlám jog egyik *terminus technicus*a. Esetenként ezek a szokásjogok az iszlám jog szabályait felülírják Indonéziában ugyanúgy, mint a nigériai *yoruba* törzs viszonylatában. A holland gyarmati közigazgatás szándékosan fenntartotta a jogi pluralizmust, és erősítette a vidéki jogi kultúrákat, miközben az iszlám jog előretörését igyekezett megakadályozni. Az indonéz szokásjogot mind a közvetlenül irányított területeken (*inlandse rechtspraak*), mind a helyieknek biztosított korlátozott önkormányzatisággal rendelkező területeken (*inheemse rechtspraak*) továbbra is alkalmazták, főként magánjogi kérdésekben. Ugyan egyes körök az indonéz szokásjogot károsnak tartották, de a valóságban a modern indonéz kormányok sem szüntették meg a vidéki területeken, így főleg a családjog, de részben a tulajdonjog területén is fennmaradt.

A maláj szokásjog (*adat*) az indonézhez hasonlóan igen komplex rendszer, mely Szumátra szigetéről származtatható. A maláj szokásjog elsősorban szóbeli, itt azonban nem csupán normatív szövegek hagyományozódnak át, hanem könnyen megjegyezhető mondások, versecskék. Nemcsak a joghoz olykor csak távolról kapcsolódó mondásokat örökölték át, hanem a hozzájuk kapcsolódó magyarázatot is. A házasság tartalma archaikus és igen hosszadalmas eljárásokat foglal magában (gyűrűküldés, gyűrű visszaküldése a szülők részéről, vagy kedvező vélemény esetén gyűrűátadási ceremónia rendezése). A házassági ajánlatra azonban már gyorsan kell válaszolni, és ha megszületik a meggyezés, hét napon belül ajándékot kell vinni a lány szüleinek (pénz, illetve arany vagy

gyémánt ékszer formájában). Ha ez nem következik be, a fiúnak pénzbüntetést kell fizetnie. Sajátos szokás, hogy az asszony házassági trónon foglal helyet a házassági szerződés megkötése után. Egyes vidékeken a menyasszonyt régi kínai ruhába öltöztetik (ez egy maláj király által elvett kínai hercegnő teremtette régi divatból fakadt). Az iszlám jog által erősen szankcionált, tiltott szexuális viszony megítélése terén a maláj szokások engedékenyebbek, általában pénzbüntetést írnak elő, de van olyan adatjog, amelyik azt mondja, hogy a felek rendezzék a kérdést egymás között. Az olyan házasságkötés után, ahol az asszony a származási törzse révén jut megélhetéshez, a férfi szerepe a maláj mondás szerint a „kalapja felakasztásában” (ahogy hazánkban mondanák: „szögre akasztásában”, azaz vagyoni passzivitásban, munkátlanságban) rejlik. A rendszer, öröklési tekintetben, nőági elven működik. A büntetőjog szerepe kevésbé jelentékeny, a deliktumokat kevésbé szigorúan kezelik, inkább a harmónia helyreállításán fáradoznak. Ennek köszönhetően nagyon gyakori a vagyoni kompenzáció. Ugyanakkor az animista *dayakok* számára a lopás az elképzelhető legnagyobb bűn, mivel a hegyoldalakban termelt rizs rengeteg munkát követel, ezért figyelmüket erre összpontosítják, így ennek a helyzetnek lopásra történő kihasználása igen nagy bűnnek számít. Az elkövetőt vagyoni büntetéssel sújtják, illetve állatáldozatot mutatnak be.

SZOKÁSJOGOK KELET-ÁZSIÁBAN (582–603.)

Az indiai állam a szokásjog teljes elismerése felé indult meg, a törzsek jelenlétét fontosnak tartják, azonban ezek tudományos vizsgálata csak Pandzsáb területére nézve történt meg (Rattigan, 2006). A modern India attitűdje is támogató a törzsek iránt, alkotmányos védelemben is részesülnek a szokásjogok. Elfogadhatatlannak csupán egyes negatív jelenségeket tartanak, például: nők vagyontárgyként kezelése, beteg gyermekek megfojtása, gyermekházasság, rabszolgaság, alkoholizmus, játékszenvedély. Érdekeség az északkeleti hegyvidék *garo* nevű törzsének becsületkódexe, amely támogatja a valláserkölcsi megközelítést, a becsületkódex alkalmazását és a törzsi etikettet (például veszélyes környéken a nőknek a férfiak előtt kell menniük, mivel a vadállatok mindig a sor végén állókat támadják meg). Érdekeség, hogy a rizsadagot a férfiak számára nem lehet az edény aljáról kimerni, csak a tetejéről. Az örökösödési rendszer anyai ágra épül, azonban az örökös nő férje nem lehet tulajdonos, csak a gazdaságot irányíthatja. Házassági rendszerük monogám.

A kínai szokásjog a magánjogra korlátozódik, büntetőjogi szokásokat nem vesznek figyelembe, nem tekintik elfogadhatónak. A tudományban e kérdések kutatása igen elhanyagolt, csupán két ilyen vizsgálat ismert. Az első Formosa szigetéről, azaz Tajvanról készült 1900-ban, a megszálló japán kormány megbízásából, amely a közigazgatás megszervezése céljából ismerni kívánta a főbb jogszokásokat, családi és tulajdonviszonyokat. A japán kormányzó megbízásából Santaro Okamatsu (Okamatsu, 1902) – a kiotói egyetem jogászprofesszora – készített egy ideiglenes jelentést. A másik szokásjogi gyűjtemény Kínából származik. Az 1920-as években gyűjtötték össze 1800 oldalon keresztül, mintegy 3432 egyedi jogszokást felsorolva. A gyűjtést számos tartományban folytatták. Kommentár vagy összekötő szöveg nincs, mivel csak a szokások felvételét

tudták elvégezni, ugyanis a szöveg készítője 1926-an meghalt. A gyűjteményt pedig 1930-ban Nankingban adták ki. Néhány, Shantung tartományra vonatkozó fejezetét Eduard Kroker publikálta német fordításban (Kroker, 1955).

A Fülöp-szigeteki *ifugao* törzs rizstermesztéssel foglalkozó népcsoport, amely teraszos rizsföldjeit sziklába vési. Az *ifugao* szokásjog kizárólagos szokásjog, sem állami, sem vallási jogrendszer nem befolyásolja. A felmerülő vitákat nem tekintik a felek magánügyének. A vitába keveredett felet egész közösségének támogatnia kell egy adott rokonsági fokig bezárólag. Ebből következik, hogy közeli rokonok nem folytathatnak jogvitát egymással szemben. A rizstermelés és a vízelosztás szükségletei miatt több szokásjogi szabály is érvényben van, ilyen a szokványosnak mondható lopás tilalma, becsületsértés tilalma, házasságtörés tilalma. Vannak a nyugati ember számára kevésbé egyértelmű együttélési normák, ezek közé tartozik, hogy idegenek aratás idején nem közelíthetnek a rizsföldekhez, illetőleg férfiak rokon lány külsejére, ruházatára, udvarlójára nem tehetnek negatív megjegyzést. A házasságok kétféle módon keletkeznek, egyszerű elhálással (*concubitus, cohabitatio*) vagy a két család közötti házassági szerződéssel jön létre.

KÖVETKEZTETÉSEK (604–631.)

Az eddigiek során láthattuk, hogy rendkívül különböző népek jogfelfogásával állunk szemben. Relatíve kevés az olyan elem, amely Ázsiában egészében mindenütt jellemző közös felfogást jelenít meg. Az első Jany János szerint a jogi pluralizmus jelensége, amely alól kivételt csupán egyes törzsi jogok világa jelent. A jogi pluralizmus indoka földrajzilag eltér, de vagy a vallási jog dominanciáját hordozza az állami jog felett, vagy pedig az állami jog dominanciáját a vallási jogok felett. Nyilván attól függ a vizsgálódás iránya, hogy az állami jog vagy a vallási jog-e az erősebb. Ugyanakkor az is igaz, hogy akár az állami jog, akár a vallási jog uralma érvényesül, a jog mély rétegében rejtekező szokásjogot teljes egészében sem egyik, sem másik rendszer nem képes felszámolni.

Gyakorlatilag nincs Ázsiában olyan terület, ahol a jogérvényesítést, a pereskedést követendő mintának tartanák, a különbség csupán az elítélés mértékében van. Sok helyen például idős emberek szégyenként fogják fel, ha korábbi életüket tisztességben leélve életük alkonyán kerülnek bíróság elé, esetleg ez az akár magánjogi, akár büntetőjogi vagy közigazgatási jogi konfliktus a felzaklatottság miatt az életet elvevő traumába torkollhat.

Az ázsiai társadalmak egységes jellemzője az is, hogy nem individualizált, hanem tömegtársadalmak, ami alapvetően mind a mai napig a család primátusát foglalja magában. A jogrendszer igazi alanya nem az egyén, hanem a család. Nyilván az egyéni jogok középpontba állítása nemcsak a jogi gondolkodás megváltoztatását igényli, hanem a társadalmi alapfelfogás cseréjét kívánja meg, és ez egyes helyeken lassan és ellentmondásosan zajlik (Japán, India), vagy olykor a visszajára fordul (Közel-Kelet). Ugyanakkor az ázsiai társadalmak a gyarmatosítás megaláztatásaiból egyre jobban gyógyulnak, és növekvő globális szerepük miatt egyre kevésbé lesznek hajlandók az

idegen minták követésére. Mindez azzal jár, hogy az eredeti jogi hagyományokhoz való visszatéréstől eredő, főként emberi jogi konfliktusok sokasodni fognak. Erre a probléma észlelésén túl, illetőleg irányelv szintű javaslatok megfogalmazásán túlmenően különösebb megoldási javaslat nem akad.

Más-más indokolással, de Ázsia egészében az a meglátás, hogy a jog a kötelességeket és nem a jogokat (lehetőségeket) biztosítja. Kínában a családfő autoritása az elsődleges, ez azt jelenti, hogy a családfővel szemben senkinek sincsenek jogai. Ez az egész kínai jogi kultúrkörben így van, sőt ha lehet, Japánban az etikett és a szimbolika még kifinomultabb. A zsidó és az iszlám jogban ezt az autoritást az Isten iránti engedelmesség képezi le, azaz a különbség ez esetben nem az alapokban, hanem az ideológiákban keresendő. India vonatkozásában az autoritás hiányával találkozhatunk, az államit kevésbé fenyegető hatalom, azaz az indiai erőszakmentesség gondolata nem jelenti a kötelességalapú jogi gondolkodásból a jogalapú jogi gondolkodásba történő átmenetet. Ezt a fájdalmas lépést csupán Európa nagyobb részén sikerült megtenni, és nyilván a könyvből számunkra világos, hogy nem tudható, e vonatkozásban a jövőben az ázsiai területeken mi fog történni.

Meggyőződésünk, hogy ez a nagymonográfia azon ritka kiadványok egyike, amely valóban határkövet jelent a jogtudomány művelésében. Meglátásunk szerint e kötet kiindulása lehet egy már hosszabb ideje létező *Europäische Rechtsgeschichte* világához hasonlító, ázsiai tematikájú összehasonlító jogtörténet művelésének. Tudomásunk szerint a mű angol nyelvű változatának elkészülése folyamatban van, és bízunk benne, hogy ennek nyomán a történeti alapú jogtudományok művelése új nézőponttal gazdagodik. Nyilván e ténynek a roppant jelentősége hozta magával azt, hogy ilyen hosszasan és mélyen kívántunk e témakörrel a tanulmányban foglalkozni, és őszintén reméljük, hogy a szerző nemes fáradozásai a megérdemelt sikereket fogják magukkal hozni.

A kötet számadatait kissé összegezve: egy 705 oldalra terjedő monumentális munkáról van szó, ahol mintegy 530 mű került felhasználásra. A források és a szakirodalmak 80%-a, azaz 424 munka angol nyelvű, emellett 62 forrás német nyelvű (11,7%), illetőleg 39 mű (7,5%) magyar nyelvű. Mindezek mellett találkozhatunk francia, valamint egyéb nyelvű felhasznált alkotásokkal is (2-2 eset 0,4%).⁶ Ez már önmagában mutatja, hogy szinte lehetetlennek számító elvárás, hogy valaki egymástól ennyire eltérő jogi világokat egységben látni és plauzibilisen magyarázni legyen képes. Rendkívül értékes *grande trouvaille* a forrásjegyzék előtt, a könyv szövegkorpusza után található magyarázó rész, a név- és fogalomtár (632–671.), amely a teljesség igényével, a szerző által felállított jogi kultúrkörönként egybegyűjtve fejt ki a szükséges magyarázatokat a roppant és lélegzetelállítóan sokszínű anyag vonatkozásában.

Magunk úgy véljük, hogy e vállalkozás mindenképpen sikeres. Mind az orientalisztika, mind a jogtudomány ágait megismerni szándékozó számára megkerülhetetlen kézikönyv. Ez az alkotás az ifjabb kutatókat mindenképpen kitartó munkára sarkallja, illetőleg a tapasztaltabb, sőt akár a professzori szinten álló kutatók számára egyaránt követendő ideáltípus példaképként állítható.

JEGYZETEK

- ¹ A tanulmány az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézete Közigazgatási Jogi Kutatócsoportjának *Az állami szerepkörök változásának hatása a közigazgatás helyére és szerepére az állami szervek és funkciók rendszerében* elnevezésű kutatási főiránya keretében készült.
- ² A jogforrások és jogkönyvek esetében nemcsak Burmában, hanem Magyarországon is szokásos volt a verses formába történő átírás, erre legjobb példa Werbőczy *Hármaskönyvének* egyes latin és magyar nyelvű rímekbe szedett átíratái, melyek szintén a jobb megjegyezhetőséget szolgálták. Az érintett kiadásokat az alábbiakban soroljuk fel: latinul: Werbőczy, 1632; 1744; magyarul: Werbőczy, 1699; 1701.
- ³ Étienne Balázs orientalista, a sinológia gazdaság- és jogtörténeti vetületeinek kutatója. Lásd jogi tárgyú művei közül Balázs, 1954. A szerző a kínai közigazgatás-, bürokrácia-, jog- és gazdaságtörténet művelője volt, aki e tárgykörökben angol, francia, valamint német nyelven írt monográfiákat alkotott (és élt is ezeken a nyelvetterületeken, Stefan Balázs, illetve Étienne Balázs néven jegyezve munkáit), német földön nyerve el képesítését, a párizsi Sorbonne professzora lett. Fenti műve a *pinyin* átírással *Suishu* néven ismeretes Sui-dinasztia (581–617) történetéről szóló munka jogi vonatkozásait elemzi. A kínai történeti mű 25. könyve (fejezete) foglalkozott a büntetések és a jog kérdéseivel. Leginkább nem is a Sui-dinasztia, mint inkább a Song-dinasztia (907–1125), azaz a kínai ezüstkor problémáival foglalatalkodott. Legfontosabb monográfiái az alábbiak: Balázs, 1964; 1968. Doktori értekezését német nyelven írta a Tang-kori (617–907) gazdaságtörténetéről: Balázs, 1931–1933. A Heydt-féle gyűjtemény darabjainak kínai feliratairól lásd Balázs, 1934. Értékes tanulmányaiból megjelent magyar nyelvű fordításkötet: Balázs, 1976.
- ⁴ www.china.org.cn/china/2011-12/26/content_24249504.htm (Letöltés: 2017. augusztus 10.).
- ⁵ Vámbéry Ármin orientalista, turkológus, az MTA rendes tagja volt. A magyar Kelet-kutatás egyik alapítója, alapvetően török nyelvészettel foglalkozott.
- ⁶ Ezeket az adatokat a kötet bibliográfiai részének figyelembevételével számítottuk ki: Jany, 2016, 672–705.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Balázs, Stefan (1931–1933): Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte der Tang-Zeit (618–906). *Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen*, Jg. 34, No. 1, 1–92; Jg. 35, No. 1, 1–73.; Jg. 36, No. 1, 1–62.
- Balázs, Stefan (1934): *Die Inschriften der Sammlung Baron Eduard von der Heydt*. Walter de Gruyter, Berlin.
- Balázs, Étienne (1954): *Le traité juridique de Souei-chou*. E. J. Brill, Leiden.
- Balázs, Étienne (1964): *Chinese Civilization and Bureaucracy. Variation on a Theme*. Transl. J. M. Wright, Yale University, New Heaven.
- Balázs, Étienne (1968): *La bureaucratie céleste. Recherches sur l'économie et la société de la Chine traditionnelle*. Gallimard, Paris. (A 12. és 13. fejezetet angolból Charles Leclus fordította franciára.)
- Balázs, Étienne (1976): *Gazdaság és társadalom a régi Kínában*. Angolból és franciából ford. Ecsedy Ildikó, Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Bo, Jin (2004): *China in Diagrams*. (Transl. Wang Guozhen, Tian Jian). China Intercontinental Press, Beijing.
- Hamza Gábor (2002): *Az európai magánjog fejlődése. A modern magánjogi rendszerek kialakulása a római jogi hagyományok alapján*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Jany János (2016): *Jogi kultúrák Ázsiában. Kultúrtörténet, jogtudomány, mindennapok*. Typotex Kiadó, Budapest.
- Jordán Gyula (2008): „Az ég magas, a császár messze van.” *Igazságszolgáltatás, jog és politika Kínában*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Koi Gyula (2007): Francia monográfia a modern kínai magánjogról (Piquet, Hélène: *La Chine au carrefour des traditions juridiques*. Bruxelles, 2005. Bruylant 332 pp.). *Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae*, 44. évf. 1. sz., 233–242.
- Koi Gyula (2010): *Le droit international public et la Chine. La Chine pendant la dynastie Qing (la Chine impériale) et pendant la République populaire de Chine*. In: Nótári Tamás – Török Gábor (szerk.): *Prudentia Iuris Gentium Potestate. Ünnepi tanulmányok Lamm Vanda tiszteletére*. MTA Jogtudományi Intézete, Budapest, 253–261.

- Koi Gyula (2011a): Le légisme dans la littérature de la sinologie anglaise, française, allemande, et russe. In: Gerencsér Balázs – Takács Péter (szerk.): *Ratio Legis-Ratio Iuris. Ünnepi tanulmányok Tamás András tiszteletére 70. születésnapja alkalmából. Liber Amicorum Studia A. Tamás Septuagenario Dedicata*. Szent István Társulat, Budapest, 518–523.
- Koi, Gyula (2011b): *The First Three Decades of Legal Reforms in the People's Republic of China*. Acta Juridica Hungarica, Vol. 52, No. 4, 348–367.
- Kroker, Eduard (1955): Rechtsgewohnheiten in der Provinz Shantung. *Monumenta Serica*, Vol. 20, No. 1, 125–302.
- Okamatsu, Santaro (1902): *Provisional Reports on Investigations of Laws and Customs in the Island of Formosa*. Keba Herald Office, Kyoto.
- Olcott, Martha (1987): *The Kazakhs*. Hoover Institution Press, Stanford.
- Pan, Guoping – Ma, Limin (2010): *China's Laws* (transl. Chang Guojie). China Intercontinental Press, Beijing.
- P. Szabó Sándor (2003): *A kínai erkölcs és a szülők tisztelete*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- Rattigan, William H. (2006): *Customary Law as at Present Ascertained*. Universal Law Publishing, Calcutta.
- Riasanovsky, Valentin A. (1965): *Fundamental Principles of Mongol Law*. Indiana University Publications, Bloomington.
- Riasanovsky, Valentin A. (1979): *Customary Laws of the Mongol Tribes. Mongols, Buriats, Kalmucks. I.-III*. Hyperion Press, Westport.
- Richardson, David (1847): *The Damathat, or the Laws of Menoo, I–XIV*. American Baptist Mission Press, Maulmain.
- Salát Gergely (2003): *Büntetőjog az ókori Kínában. Qin állam törvényei a shuihudi leletek alapján*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Salát Gergely (2016): *Büntetőjog a Han-kori Kínában*. Typotex Kiadó, Budapest.
- Vámbéry Ármin (1885): *A török faj*. MTA, Budapest.
- Werbőczy István (1632): *Tripartitum*. Versbe szedte: Okolicsányi János, Jacob Klöss, Bártfa.
- Werbőczy István (1699): *Hármaskönyv*. Versbe szedte: Homoródszentpáli Német Ferenc, Lengyel András özevgye, Kolozsvár.
- Werbőczy István (1701): *Hármaskönyv*. Versbe szedte: Homoródszentpáli Német Ferenc, Lengyel András özevgye, Kolozsvár.
- Werbőczy István (1744): *Tripartitum*. Versbe szedte: Lázár János, Barth, Nagyszeben.
- Wolfenstein, E. V. (1999): Mr. Moneybags meets the Rat Man: Marx and Freud on the Meaning of Money. In: Jessop, Bob – Wheatley, Russel (eds.): *Karl Marx's Social and Political Thought. Critical Assessments of Leading Political Philosophers. Second Series VIII.*, Routledge, New York, 210–239.